

SZEMLE

(Köztes-)Európa: összefüggő (fordítás)történetek

Histoire de la traduction littéraire en Europe médiane. Des origines à 1989
Presses universitaires de Rennes 2019. 433 old. („Interferences” sorozat)

Hogy egy európai jelenség határpontjaként 1989 jelenik meg, nincs ezen mit csodálkoznunk; ha többnyire békésen is, de meghatározó módon vett fordulatot az öreg kontinens élete, és ez az olvasók, a szerző, a kiadás és forgalmazás, a szövegek szabadságfokára is vonatkozik.

Hogy az európai műfordításokat számba vegye, valamilyen módon értelmezze és rendszerezze az ember, ehhez hosszú távú tervezőképességre van szükség, jó együttműködésre és vállalható koncepcióra.

A koncepció ez esetben részben megjelenik a címben, és tartalma az irodalomtörténeti tradíciókhoz képest újdonság. *Köztes-Európa*ra vonatkozik a vizsgálódás, és ezt a fogalmat nemcsak meghatározni, el is kell fogadtatni a szakmai közönséggel, egyszersmind a nyelvhasználókkal. A magyar tudományosságban Galántai József már 1989-ben törekszik a terminus meghatározására (*Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas Kiadó. Bp.), Pándi Lajos pedig egész 1995-ben térképgyűjteménnyel mutatja be a „kisnemzetek” által lakott területek változó történelmét: *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris–Századvég, Bp. (1995). Ő a 19. század nyolcvanas éveitől tartja ezt a fogalmat alkalmazhatónak.

A jelen fordításkötet a terminust sokkal hosszabb, sokkal korábban kezdődő periódusra kívánja érvényesíteni.

Egy, a bevezetőben megfogalmazott felismerés motiválta a hét évig tartó munkával, kérdőívek segítségével elvégzett kutatást: túl keveset tud a

francia olvasó Európa egy kulturálisan gazdag területéről. Különböző, egymással szomszédos országokat jelentő, a német és a szláv nyelvterületek közti sávból gyűjtöttek be adatokat. Ezek a vizsgált területen az (írásbeli fordítási) kezdetektől 1989-ig hasonlóságot kívánnak bemutatni a fordítói gyakorlatban és a fordítás kulturális szerepében. A fordítás története szempontjából vizsgált területek a volt Szovjetunió egykori befolyási övezetében helyezkednek el. Ezen kívül a politikai jegyen kívül még három közös vonást neveznek meg a szerkesztők, amelyek összehasonlíthatóvá teszik a különböző részterületekre jellemző fordításokat. Az egyik, hogy a kezdetek a vallási (értsd itt: a keresztény) szövegek fordítását jelentik; továbbá hogy a nemzeti ébredési mozgalmak, amelyek a nemzetállamok kialakulásához vezettek, ezeken a területeken viszonylag kések: a 18–19. századra tehető; a harmadik pedig az, hogy ezek az országok az európai eszméket és kulturális irányzatokat tekintve mindig egy centrális ponthoz viszonyított periférián helyezkedtek el, ahol is a centrum többnyire Nyugat-Európát jelentette.

Négytagú szerkesztőcsoport irányította a huszonhat szerző összehangolt munkáját.¹

¹ A szerkesztőkről néhány szót. Antoine Chalvin a párizsi INALCO egyetem észt szakos tanára, az észt-francia nagyszótár szerkesztője. A kérdéssel korábban is foglalkozott, szerzőként és szerkesztőként is, lásd *Hogyan lehetne megírni a fordítás területi történetét* című írását a társszerkesztőkkel együtt lőzreadott könyvében: *Comment écrire une histoire aréale de la traduction?* Antoine Chalvin – Anne Lange – Daniele Monticelli (szerk.): *Between*

A 19. század és a 20. század vége közti több száz esztendő fordítástörténetét a következő nyelvekre összpontosítva vizsgálják a kötet szerzői, amelyek egyszersmind a mai *Köztes-Európa* államainak úgynevezett nemzeti nyelvei (mi azt mondanók: hivatalos nyelvei): az albán, a bolgár, a horvát, az észt, a finn, a magyar, a lett, a litván, a macedón, a lengyel, a román, a szerb, a szlovák, a szlovén, a cseh és az ukrán (beleértve e nyelvek régi formáit is). A szerkesztők megállapítják, hogy ide lehetne sorolni más, kisebbségi nyelveket is (megemlítik a jiddist, a szorbot, a romanit, a kacsutot, a ruszint), de úgy vélik, bevonásuk a teljes körű vizsgálatba túlzott részletezéshez vezetett volna, ami nem szolgálta volna a kitűzött célt, továbbá megoldhatatlan gyakorlati akadályokat is jelentett volna. Nemcsak azt vizsgálják, ki fordít, mit és hogyan, hanem azt is, nyilván az egykötetnyi terjedelem által meghatározottan, hogyan hatottak a fordítások a kultúrára és az egyes nyelvek alakulására. Arra számítva tekintették át a műfordítás gyakorlatát az egyes irodalmakban, hogy egy ilyen kutatás közben a fordításról való beszédre és így a fordítás elméletére vonatkozó közös ismereteink is bővülnek.

A francia nyelven olvasóknak szánt, bár ennél szélesebb érdeklődésre is joggal számot tartó kiadvány szerkezete a következő: bevezetés, vizsgálódás korszakok és azokon belül problémacsoportok szerint konklúziók, a városnevek konkordanciája

Cultures and Texts: Itineraries in Translation History. = *Entre les cultures et les textes : itinéraires en histoire de la traduction.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011. Jean-Léon Muller egész könyvvel kapcsolható a magyar kultúrához: *L'expulsion des allemands de hongrie (1944-1948): Politique internationale et destin méconnu d'une minorité* (Aujourd'hui l'Europe sorozat) 2001; a kötet, amelynek címét valahogy így fordíthatnók: A németek kiutasítása Magyarországról (1944–1948), egy kisebbség nemzetközi politikálása és ismeretlen története, a L'Harmattan kiadónál jelent meg; Marie Vrnat-Nikolov az INALCO kutató tanára, fordításteoretikus, a bolgár irodalmat nemzetközi kontextusban tanulmányozza, és azt rendszeresen fordítja francia nyelvre; az észt Katre Talviste pedig Tartuban tanult, Párizsban doktorált, és éppen e könyv szerkesztési munkálataival debütált a tudományos életben.

és ennek értelmezését megkönnyítő térképek (a tizenegy térképmelléklet Vincent Dautancourt és Goran Sekulovski munkája); összesített bibliográfia, benne külön a latin és külön a cirill betűs tételek és személynévmutatók (az egyes nevek mellett minimális útbaigazítás az illető személy születési és elhalálozási éve).

Négy nagy fejezetben olvashatók tehát a párizsi INALCO Europes-Eurasie (ICREE) és a francia nemzeti tudományos kutatóközpont Laboratoire IRICE közös programjának kutatási eredményei. Az első a kezdetekről szól; többnyire a Szentírás fordítástörténete. Az alfejezetek a lefordított műveket vizsgálják az óslávtól a keleti Baltikum nyelveiig (I.); a fordítás tényleges gyakorlatát, például hogy a forrásszöveg nyelvéből vagy közvetítő nyelvből készült (II.); a fordításnak a köznyelvre való hatását (III.); illetőleg a fordításszövegek terjedését, fogadtatását, a rájuk vonatkozó vitákat (IV.). Számolnak virtuális szellemi kincsekkel is: eseteket vesznek számba, amikor is a fordítás létrejött, de a körülmények nem kedveztek fenmaradásának. A világi irodalom kialakulása és a műfordítás közti összefüggéseket mutatja be a második fejezet, kezdve a lefordított művek számbavételével a reneszánsz periódusától a 19. századig. Külön alfejezetet kapnak a fordítók, sőt a női fordítók (II.) a fordítás divatjelenségei: a fordítások, adaptációk (III); a fordítás és a nyelv (IV), az irodalom (V.) és a társadalom (VI.) fordításhoz való viszonya. A harmadik kötet rész címe *A fordítás és a modernizmusok*. Itt a 20. században létrejött fordításokat tárgyalják történeti és társadalmi-kulturális kontextusban. Megjelenik benne az a tétel, hogy a műfordítói mesteriség egyre inkább női foglaltosságnak számít (220.). Külön alfejezet tárgyalja a fordításról való gondolkodást és a műfordítás tárgyú vitákat. A totalitárius rendszerek korának a megjelölt területre vonatkozó fordítástörténete összefoglalását a kötet IV. részében találjuk. A bevezető rész *A történelmi kontextus és az irodalmi mező sajátosságai* címmel a cenzúra, a szamizdat kiadványok, a határon túli publikációk kérdéseivel foglalkozva gyakorlatilag a sajtószabadság hiányának jelenségeit magyarázza.

Az első alfejezet a fordításra kiválasztott műveket világítja meg a geopolitika felől, de itt olyan alfejezet is előfordul, amely a nemzeti kisebbségek irodalmából való fordítással foglalkozik (*La traduction des littératures nationales minoritaires*). Ez az ország hivatalos nyelvétől eltérő hazai nyelvből való fordítás: példaként a lengyelre fordított jiddis és roma nyelvű műveket említik, az említés szintjén a szlovákra fordított magyar, illetőleg ruszin, a macedónra fordított török és albán kisebbségi nyelvű művekkel számolnak a szerzők (284–285.). Kitérnek arra is, mely műfajok a kedveltebbek, és jelzik, hogy a „politikailag korrekt” szerzők művei biztosabban számíthatnak sikerre a célnyelven olvasók körében, továbbá hogy a nemzetközi értékrend felől megállapított „hiány pótlása” még mindig bevett gyakorlat az egyes nemzetek irodalomfordítói gyakorlatában. A fordítók státuszával foglalkozva a műfordítói presztízsért való küzdelemről is szólnak a szerzők, a fordítói egyesületekről, a fordító társadalmi megbecsülésének kérdéseiről és a vitákról.

A kötet vezérszála tehát az, ki (mely nyelv beszélője) fordította le hamarabb – mondhatnók: a nyelvhasználó közösségek e virtuális versenyében –, terjesztette (a nyomdászat feltalálása óta) lehetőleg nyomtatványként is a világirodalomban kanonizálódott műveket. A kora középkorban a Szentírást, később a reformáció terjedését elősegítő, a nép nyelvén hangzó vallásos énekeket, a meséket, a nagy gondolkodók műveit, beleértve az ókor klasszikusait (tudós szerzőket), a verses regényeket, eposzokat, a 18. századtól kezdve pedig az új műfajokat és az olvasói preferenciákat is egyre inkább figyelembe vevő műveket. A fordítás története egyszerre vizsgálható a politikai befolyásolás eszközeként és (a cenzúraviszonyokat figyelembe véve) a szólásszabadság történeteként is. A szerzői jogok kérdése is a politikai megfontolások függvénye volt.

Mi volt az, ami nem jelenik meg a nyugati irodalom műfajai közül a vizsgált területeken? A képregény például, amelyre csak Jugoszláviában nem ragasztották rá a nyugati ideológiai bélyeget – bár ott is inkább folyóiratokba volt olvasható

és elsősorban a belgiumi-francia változataiban (például az Astérix). Új műfajnak számít a dalok fordítása – bár ez is eléggé elszigetelt jelenség (Bob Dylan dalaiból fordítanak néhányat Szlovákiában a hetvenes években). A központosított kiadói tervek könyvkiadási és fordítási hasonlóságokhoz vezettek ezekben az országokban. Ilyesmiről Adrian Marino is módszeresen értekezik *Biografia ideii de literatură I-VII*. című könyvében (megjelent 1992 és 2003 között), amely az irodalom mint fogalom és mint szövegvilág változásait követi nyomon történeti és kritikai szempontok érvényesítésével. Ez a mű azonban nem lett tételle a jelen kötet összesített biográfiájának. A román szerzőkről, fordítási irodalomról arányosan van szó a könyvben – a klasszikusok fordítását szorgalmazó Eliade mondását is idézik: „egy Dantét nem ismerő ország össze sem hasonlítható azzal, amelyben (értsd a *La Divina Commediát*) már lefordították és asszimilálták”.

A fordítás itt tárgyalt területi sajátosságainál maradvá: voltak szerzők (Anatole France, Romain Rolland, Roger Martin du Gard), akiket akkorra francia hazájukban alig vagy már nem is olvastak, a *Köztes-Európában* azonban a kommunizmussal vagy éppen a Szovjetunióval való egykori, valamilyen kapcsolatuk miatt az 1980-as évekig rendszeresen fordítottak. A fordítástörténet utolsó vizsgált szakasza nem függetleníthető a cenzúra történetétől. A szerzők a fordítási osztracizmus eseteit is tárgyalják: ha például valaki elítélőleg nyilatkozott a magyar 1956-ról vagy a prágai bevonulásról, annak műveit egy ideig nem fordíthatták vagy nem publikálhatták ezeken a területeken. Az észet példa az iskolai (szovjet koncepciójú) irodalmi kánon „nevelő szándéka” és a fiatalok ellentétes reakcióiról, továbbá a gyermekirodalom ellenállást közvetítő tartalmairól ad hírt (292.), ami nemcsak a gyermekirodalom, hanem a középiskolás korosztály irodalomhasználatának jelentőségét is hangsúlyozza. Az antitotalitárius irodalom klasszikusától, Georges Orvelltől az 1984-et a kutatásba bevett nyelvek közül legkorábban a lettre fordították le. A példák a különbségekre, a *Köztes-Európa* egyes kulturális területeinek saját történelmére világítanak rá.

Hol helyezkedünk el mi magyar műfordításainkal vagy mint műfordítások forrásául szolgáló művek szerzői, ha nem is az európai műfordítói versengés történeti modelljében, legalább e francia nyelvű kötetben? Elektra-magyarítása révén Bornemisza Péter (1558) benne van, a későbbi fordítók közül Kazinczy, sőt Déryné Széppataki Róza is mint drámák magyar nyelvre ültetője. A prozódiai vita mint a műfordítás elveit is érintő kérdés bekerül a kötet magyar vonatkozásai közé (146–147.), a műformáról és az írói tulajdonról való viták okán. Petőfi – van (még a szovjet koncepciójú közös kánon – Lermontov, Puskin, Byron, Shelley, Petőfi, Béranger – részeként is). Arany János, Toldy Ferenc, sőt Szász Károly, Hunfalvy Pál is bekerült a kötetbe. Déry Tibor, Németh László, Illyés Gyula, Kassák Lajos szintén.² Olyan kuriózumnak számító elemek is olvashatók a magyar jelenségekről, mint az Aczél György kultúrpolitikus nevéhez köthető giccsadó – a népszerű olvasmányokra kirótt külön adó. A 20. századi irodalomra vonatkozóan idézünk a szövegből: „a színvonalas fordítások a klasszikus orosz vagy a modern szovjet, illetőleg a hagyományos vagy modern irányzatokhoz sorolható nyugati művekből az írástechnikák a belső monológ, az időkezelés stb. megújításához járultak hozzá.” (361.)

A kötet magyar vonatkozásainak egyik felelőse Ádám Anikó, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem romanisztika intézetét és francia tanszékét

vezető tanár, az összehasonlító irodalomtudomány, a 19. és 20. századi francia irodalomtörténet, az irodalmi szöveg és a képzőművészetek kapcsolatának kutatója, műfordító; a másik Józán Ildikó, aki az ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékén tanít, fordításelméleti, -kritikai és -gyakorlati szemináriumokat vezet, és akinek önálló szerzőként vagy szerzőtárssal több publikációja van a témában. Elismerésre méltó – gyűjtő, értelmező, közvetítő – munkát végeztek.

Egy szakmai összefogásból született kiadvány, amelynek megjelenését a Párizs városa (értsd a *Ville de Paris* alap) is támogatta. A bevezető részek, de az egyes nyelvekre vonatkozó magyarázatok is igen fontos aspektusait rajzolják Európa e részterületeinek: a kommunikáció írott változatának elkülönítő vagy integráló szerepére, a nyelv presztízsére, az író, a műfordító, a sajtó, az irodalom, sőt az oktatás helyzetére – az általános kapcsolattörténetre vonatkozóan. A kontextuális vizsgálatok Európa e sokféleséggel jellemezhető részének történeti-művelődéstörténeti sajátosságait segítenek megérteni. Az olvasóbarát módon szerkesztett kutatási eredmények hathatósan segítik elő az ismeretek nyelvi határok fölött való terjedését.

Kézikönyv született tehát az irodalom kontextusban vizsgált kelet-közép-európai recepciójáról. Információban gazdag, enciklopédikus komplexitású, elismerésre méltó eredmény, a kontextusban vizsgált európai világirodalom valóságos problémakatalógusa. Előbb a Biblia, később a nyugati világi irodalmak recepciója; a 20. század második felében már a globalizáció jegyében a politikai szándék, az esztétikum, illetőleg a népszerűségi mutatók alapján fordításra kiválasztott művek aránya képezi a könyv vizsgálata tárgyát. Kapcsolattörténeti, nyelv- és kiadástörténeti, végső soron fordítástörténeti vonatkozásai érdemben szolgálják a kölcsönös megismerést.

A kötetet ajánlójá a hátsó borítón emblemátikus értékű megállapítás Konrád Györgytől: „Az igazi európaiak a műfordítók.”

Egyed Emese

² A Bibliográfia magyar tételei közül a következőket emeljük ki: Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, 2000; Haraszti Miklós: *A cenzúra esztétikája* 1991; Józán Ildikó: *A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, 2008; Uő: *Baudelaire traduit par les poètes hongrois*, 2009; Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*, 1997; Kosztolányi Dezső: *Idegen költők*, 1988; Uő: *Nyelv és lélek*, 1990; Kristó Gyula: *L'Histoire de la Hongrie médiévale. Le temps des Árpád*, 2000; Somlyó György: *Két szó között: megjegyzések a fordítás poétikájához*. Filológiai közlöny 1971, Szegedy-Maszák Mihály: *Konzervatívizmus, modernség és a népi mozgalom a magyar irodalomban*. = Uő: *Minta a szövegen. A műértelmezés esélyei*, 1995; Uő: *A Nyugat és a világirodalom. = Újraértelmezések*. 2000. (Gondolom, terjedelmi korlátok miatt maradtak ki olyan szerzők, mint Gömöri György, Derék Pál vagy Nagy Pál.)